

2 (furnaces 3, 4, 6, 8, 10, 12—14 and 18) and 3 (furnaces 2 and 5). According to peculiarities of the structure of the room situated under thermal conduction dividing block, most of furnaces from Kantserka belong to the type 2, and only the furnace 18 belongs to the type 6b.

Furnaces belong to those having formal thermal protection. Moreover, deepening the furnace into the ground contributed to its wind protection. Combining of these two protection classes form the fourth class, of thermal and wind protection, which indicates the seasonal character of summer and autumn works. This fact, in its turn, presupposes that market of products was not permanent and could not provide potters for agricultural production, and it also testifies for absence of long stable conditions for economical development. However, constant seasonal production usually is relied on local consumer and appears at constant settlements.

When the furnace walls are preserved enough it is possible to count bulk of burning chamber. Maximum volume for Kantserka gully furnaces is 3,5 m³. Such volume is caused by the height of jugs produced here.

Coming from the height and maximum diameter of the products, and also of furnaces absolute parameters, the quantity of products made in Kantserka gully is counted. Each furnace run up to 10 production cycles, and consequently, was used for maximum a season. It indicates for a possibility of existence of this centre for about 20 years. Potters could had produced for this period 2400 three-handled 64,0 cm high pitchers or 5800 one-handled 48,0 cm high jugs, or 11600 one-handled 38,0 cm high jugs. Rejects fragments of which are found at the settlement are counted here. This centre products contribution is a separate problem which requires to be discussed individually.

В.Г. Пуцко

ВІЗАНТІЙСЬКЕ ПЛАСТИЧНЕ МИСТЕЦТВО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КРИМУ

Зроблено огляд і з'ясовано особливості творів пластичного мистецтва переважно XI—XIII ст. з Криму, виконаних із застосуванням різних технік.

Ключові слова: середньовіччя, Крим, Візантія, пластичне мистецтво.

Численні знахідки нині дозволяють докладніше уявити характер духовної культури середньовічного Криму, зокрема й за різноманітними ремісничими виробами. Деякі з них вражають витонченістю, властивою кращим витворам майстрів візантійської столиці. Але основну масу становлять речі повсякденного вжитку. Вони певним чином відбивають естетичні уподобання тодішніх мешканців передусім південного та східного узбережжя Таврики, де найбільше відчутні культурні впливи Візантії. Загальну характеристику середньовічних кримських старожитностей подано археологами, котрі традиційно найбільше уваги приділяють Херсонесу (Якобсон 1950; 1958; 1959; 1964; Богданова 1991; Романчук 2000). Саме з ним пов'язані найкращі, найкоштовніші та найчисленніші матеріали (Византийский Херсон... 1991).

© В.Г. ПУЦКО, 2011

Кілька кримських міст Візантія успадкувала від Римської імперії, чим, зокрема, можна пояснити коштовні знахідки в Керчі, зокрема й срібних чаш з портретними зображеннями імператора Констанція II, дві з яких виконані 343 р. (Мацулевич 1926). Звідти ж походять чудові скляні вироби IV—V ст. (Искусство... 1977, I, с. 76—79). Великим ремісничим і культурним центром надалі був Херсонес — опорний пункт імперії в Криму, котрий довго відіграв важливу роль посередника у взаємозв'язках з племенами Північного Причорномор'я, а пізніше й Русі. Християнізація міста позначена також сакральними ювелірними виробами VI ст. царгородського походження (там само, с. 110—111). Такий художній імпорт давав високі взірці для місцевих ремісників та їхніх замовників. Часом, мабуть, тут працювали й столичні майстри, тож було б помилкою всі якісні з огляду на мистецький рівень твори беззастережно зараховувати до імпортих.



Рис. 1. Херсонес. Кістяні різьблені пластини XI ст. Санкт-Петербург, Ермітаж

Серед ремісничих виробів VI—IX ст. здебільшого трапляються прикраси паска (Айбабин 1982). Наприкінці I тис. у цій галузі помітно посилилися східні впливи, особливо це відобразилося на продукції ремісників Північного Причорномор'я, і лише пізніше відбулася переорієнтація на візантійський стиль (Орлов 1984). Зрештою, цей напрям поширився й значно північніше, сягнувши Києва та Чернігова (Орлов 1984а). То не дивно, адже в X ст. у Києві працювали також східні ювеліри, що засвідчила знахідка ливарної формочки з кувачним написом (Гупало, Ивакин 1980). Отже, якоюсь мірою в Криму наприкінці X ст. міг здійснюватися цей культурний симбіоз, ко-

трий помітно позначився на характері декоративного мистецтва Візантії зазначеної доби. Про свідоме запозичення східної орнаментики свідчать металеві вироби, книжкове оформлення та мальована кераміка.

Розквіт культури й мистецтва Херсонеса припав на X—XII ст., коли чітко визначилися два основні напрями: візантійський і народний. То було інспіровано передусім піднесенням візантійської придворної культури, в якій класична спадщина відчувала потужний східний вплив (Грабар 1983). Це прикметне явище можна спостерігати в декоруванні коштовних тканин, виготовлених в царгородських імператорських майстернях (з левами або слонами),

перегородчастих емалях корон, золотарських виробів зі східними архітектурними мотивами, книжковому мистецтві з запозиченням орнаментів із сасанідських, староісламських та іранських джерел, нарешті — в архітектурному декорі. Сполучення різноманітних елементів часом призводило до еkleктики. Але вона не стала загальним явищем, бо супроводжувала широке відродження класики. Тож ця течія властивіша творам світського характеру й елітного рівня, хоча не виключені репліки спрощеного, характерного для ремісничих виробів, пов'язаних походженням з демократичним середовищем.

У пластичному мистецтві Візантії часів Македонської династії (867—1057) добре відомі скриньки для коштовностей, прикрашені різьбленими пластинами зі слонової кістки. Панує міфологічна тематика, з пасторальними та вакхічними сценами, а основний орнаментальний мотив обрамлення становлять вписані в коло розетки. Через це такі скриньки характеризують як розетковий тип (Goldschmidt, Weitzmann 1930). За різноманітності сюжетів майже всі вони майстерно виконані кращими царгородськими ремісниками. Деякі з таких виробів використовували як моделі в монументальній скульптурі навіть за межами Візантійської імперії (Даркевич 1968; Пуцко 1988). У 1964 р. в Херсонесі були знайдені фрагменти подібної скриньки, на покришці та бічній стороні котрої зображено тварин, кентаврів і сиринів, що утворюють композицію в оточенні того ж таки розеткового орнаменту. Рельєф досить високий, але плоскуватий, без належного моделювання, а розетки помітно схематизовані (Искусство... 1977, II, с. 108—109, № 605; Банк 1978, с. 83, рис. 65). Посилення графічного елемента більш властиве провінційним ремісникам, як і відсутність класичних форм, тож знахідку, ймовірно кінця XI чи початку XII ст., можна вважати місцевим витвором. Різьбяр вправно володів ремеслом, що й дозволило досягти значної виразності.

Починаючи від кінця XIX ст., у Херсонесі знайдено кілька десятків кістяних різьблених пластин із зображеннями птахів, тварин, воїна та виноградної лози (є й з гравійованими зображеннями). Деякі, очевидно, є предметами мистецького імпорту, інші могли бути виготовлені місцевими ремісниками (Искусство... 1977, II, с. 110—111, № 610—612; Банк 1978, с. 86—88, рис. 68—72; Византийский Херсон... 1991, с. 104—113, № 103—115). Датувати ці знахідки — нелегка справа. Найраніші й технічно

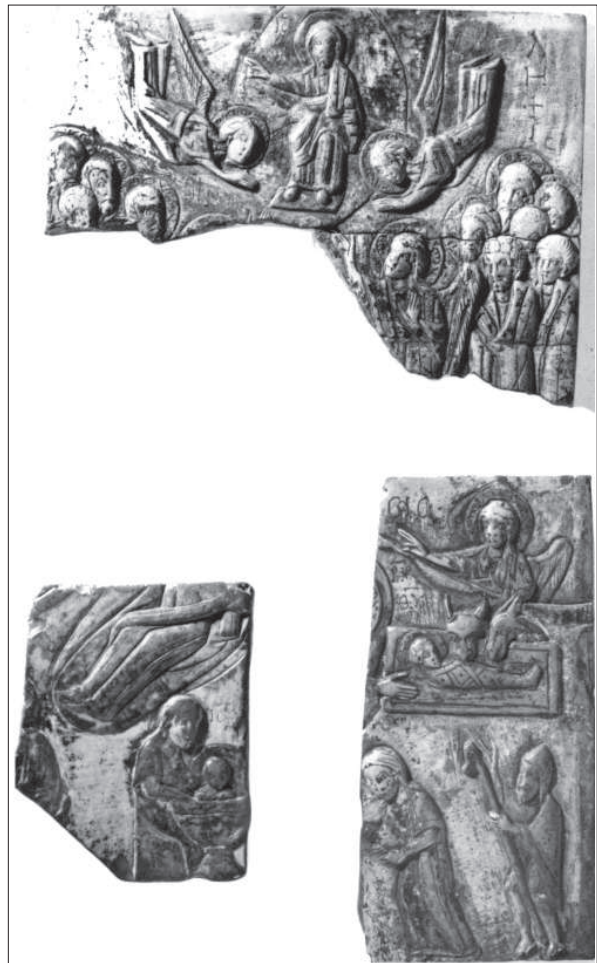


Рис. 2. Херсонес. Вознесіння. Різдво Христове. XI—XII ст. Стеатит, різьблення, поліхромія, позолота. Фрагменти ікони. Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

досконалі зразки датують IX—X ст., деякі — X ст. або ж X—XI ст., решту — XI ст. У різьбленні чимало спільного з книжковими малюнками, а також орнаментикою тогочасних тканин. Знахідка на іподромі візантійської столиці кістяної пластини з зображенням орла разом з її певними херсонськими аналогіями дозволила поставити питання про царгородський імпорту до Криму (Банк 1956, с. 186—189). Йдеться про XI—XII ст., себто про досить сталу традицію, започатковану значно раніше. Призначення подібних пластин було різним. Вони прикрашали поверхню скриньок, поховальні покрови або ж утворювали диптих для записів по воску, тож різні за формою: прямокутні, круглі, півкруглі, трикутні, у вигляді сегмента або сектора (рис. 1). Неоднаковий і якісний рівень. Зрідка трапляються прорізні пластини з зображеннями птахів, тварин і орнаментальною композицією. Дрібний і досить розпорошений матеріал поки може свідчити лише про його поши-



Рис. 3. Херсонес. Богородиця Одигітрія. XII ст. Стеатит, різьблення, поліхромія, позолота. Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

рення та відповідність типам, зафіксованим у Константинополі та Коринфі.

З Херсонесом пов'язані також декілька різьблених з кістки невеличких ікон. На одній (5,8 × 5,2 см), знайденій 1902 р., — напівфігурне зображення євангеліста Луки, який притискає до себе великий кодекс. Традиційно цей твір, розколотий на три частини, з грецьким написом датується XI ст. (Искусство... 1977, II, с. 104, № 594). Подібний до нього за типом і стилем рельєф (5,8 × 4,4 см) з напівфігурою Іоанна Богослова, умовно віднесений до IX ст., зберігається в Балтиморі (Early Christian... 1947, р. 41, pl. XXV, № 111; Кузнецов 1977, с. 127; Byzantium... 1986, р. 67, № 39)¹. Щоправда, подібність між ними не така, аби можна було підозрювати належність їх до однієї серії. Відчувається індивідуальна манера, але обидва витвори одного часу та навіть художнього кола. В них виразно проявляються риси візантійського неокласицизму.

¹ Значніша варіативність властива кістяному образку Іоанна Богослова, знайденому в середньому Зеленчуцькому храмі.

Зовсім інше враження справляють дві кістяні іконки з розкопок у північному районі Херсонеса, датовані за умовами знахідки XIII ст. (Византийский Херсон... 1991, с. 205, 218, № 219, 236). На першій (3,2 × 2,9 см), знайденій у кварталі ХА в 1988 р., — погруддя св. Миколая звичного іконографічного образу, який правицею ніби торкається кодексу. Деяке наростання масивності свідчить на користь виконання близько 1200 р. Те саме можна сказати й про знайдену там само 1987 р. іконку (5,0 × 4,0 см) із зображенням св. воїна у вигляді архонта, котрий сидить на троні й тримає меч на колінах. На мармурових рельєфах західного фасаду Сан Марко у Венеції, XII ст., подібно репрезентовано Димитрія і Георгія (Demus 1960, р. 128—131, fig. 40, 41). Як можна розгледіти, воїн правицею не виймає меча з піхов, а тримає спис. Така несподівана «перенавантаженість» зброєю ускладнює персоніфікацію, хоча зазвичай на троні здебільшого зображували саме Димитрія. Манера різьблення ремісника, та й стан збереження незадовільний. Але видно, що різьбяр копіював гарний оригінал.

Окремі херсонеські знахідки творів візантійського пластичного мистецтва малих форм були відомі здавна, але саме завдяки новим стало можливо зрозуміти їхнє значення в цілому для вивчення християнської духовної культури й особливо дрібної пластики (Bank 1964, fig. 1—7; 1970; Банк 1981). Різьблення по каменю стає чи не найціннішою частиною наявного матеріалу, обсяг якого поволі зростає. Мабуть, найвразливішою знахідкою є виявлені 1982 р. у кварталі ІХ північного району Херсонеса фрагменти стеатитової з поліхромією та позолотою ікони Христа Пантократора, розміри якої (42,0 × 31,5 см) більші за доти знану ікону XII ст. в Толедо (30,6 × 23,0 см). Херсонеська знахідка може бути датована цим само часом (Византийский Херсон... 1991, с. 90, № 89; Пуцко, Рижов 1995, с. 161—164, рис. 1, 2). Наявність корпусу візантійських стеатитових ікон (Kalavrezou-Maxeiner 1985), який нині можна доповнити, дозволяє зосередити увагу на найважливіших витворах херсонеського походження. Майже всі вони входять до складу тих чи інших стилістичних груп, пов'язаних зі столичними майстернями.

На стеатитових іконах з Херсонеса зображено євангельські події, образи Христа, Богоматері та святих воїнів, останні кількісно переважають. Варто зауважити, що всі ці твори виконані на високому фаховому рівні, тож їх слід віднести до числа елітних. Відповідно за-



Рис. 4. Херсонес: 1 — Благовіщення. XII ст. Стеатит, різьблення, позолота; 2 — св. Георгій. XII ст. Стеатит, різьблення, поліхромія, позолота. Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

мовників і власників таких ікон можна уявити лише серед місцевих найзаможніших осіб, зокрема військових і представників державної адміністрації. Витвори ці надто коштовні.

Стеатитові рельєфи відтворюють іконописні візантійські оригінали, котрі набули поширення в XI—XII ст. (Weitzmann 1966, р. 11—17, pl. 29, 38, 42). Йдеться про іконографію святкового циклу, котрий у XII ст. стає популярним у кам'яному різьбленні та репрезентований і добре збереженими творами зі стеатиту, і, здебільшого, їхніми фрагментами (Kalavrezou-Maxeiner 1985, pl. 31—40). До числа останніх належать і херсонеські знахідки. Це фрагменти двох композицій однієї серії, повний сюжет якої неможливо з'ясувати, бо тематика могла бути вибірковою. На одному (3,1 × 6,8 см) впізнаються частини іконографічної схеми Різдва Христового з Богородицею, маленьким Христом, ангелом і сценою купання (Искусство... 1977, II, с. 118, № 620; Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 152—153, pl. 36, № 55; Византийский Херсон... 1991, с. 88, № 87), на другому (5,4 × 7,4 см) — Вознесіння з Христом у славі в супроводі ангелів, зі споглядаючими надзвичайну подію апостолами, фігури котрих збереглися частково (Искусство... 1977, II, с. 117, № 619; Kalavrezou-Maxeiner

1985, р. 153, pl. 36, № 56; Византийский Херсон... 1991, с. 87, № 86). Низенькі, важкі в пропорціях постаті обумовлені формою пластин, але пластична трактовка, за неминучих узагальнень, якісна (рис. 2). Датування кінцем XI — початком XII ст. є цілком прийнятним, бо відповідає особливостям книжкової мініатюри того часу. Грецькі написи досить вишукані, і це підтверджує, що до виготовлення був причетний кваліфікований ремісник. Локалізувати такі виробни практично неможливо. Лишається тільки підкреслити, що в них немає проявів фольклоризації.

Серед візантійських стеатитових виробів трапляється чимало невеличких іконок круглої форми: нагрудних (з вушком) або ж розрахованих на металеву оправу. До останнього варіанту належить і херсонеська знахідка 1892 р. з погрудним зображенням Христа Пантократора (діаметр 4,2 см; Искусство... 1977, II, с. 118, № 624; Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 175, pl. 48, № 94). Рельєф затертий, проте видно вишуканий рисунок і м'яке моделювання, подібне до монетного. Нічого тут немає зайвого, і ця лаконічність надає мініатюрному різьбленню враження монументальності за наявності всіх ознак належності до витворів XII ст. Ціл-



Рис. 5. Херсонес. Св. воїни Феодор, Георгій та Дмитрій. XII ст. Стеатит, різьблення, поліхромія, позолота. Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

ком вірогідно, що образок міг прикрашати середохрестя процесійного хреста. Подібні приклади відомі, хоча з карбованими зображеннями, і вони не виключають, що цей образ могли доповнювати ще зображення Богородиці та Іоанна Предтечі на кінцях поперечної перекладини хреста, утворюючи разом дійсному композицію (Банк 1978, рис. 19, 56).

Надзвичайно важлива знахідка трапилася 1990 р. в Портовому районі 2 — дуже вишукана стеатитова ікона Богородиці Одигітрії зі слідами поліхромії та позолоти (8,4 × 5,8 см; Візантійський Херсон... 1991, с. 237, № 256; Романчук 2006, с. 137—140, ил. I), яку спочатку датували XI—XII ст., а потім XIII ст. Поряд виявлено фрагменти срібної оправы з карбованим орнаментом. Ікона знайдена в приватному будинку, в приміщенні 39. Вона передає в повний зріст Богородицю з Немовлям Христом на лівій руці в арочному обрамленні на тоньких здвоєних колонках, і та особливість, що зображення трохи зміщене ліворуч, не свідчить про прорахунок майстра, бо ж малюнок і моделювання досить досконалі (рис. 3). Стеатитова ікона Богородиці Дексіократуси з Немовлям Христом на правиці в аналогічному обрамленні (15,2 × 8,9 см) XII ст., має подібну прикмету (Kalavrezou-Maxeiner 1985,

р. 122—124, pl. 18, № 31). Цей твір з музею в Штутгарті однак мав іншу індивідуальну манеру виконання. Пластичні форми херсонеської ікони помітно нагадують неокласичні, себто кінця X ст., властиві рельєфам зі слонової кістки в Утрехті та Лютіху (Wentzel 1972, S. 16, Abb. 11, 12). Тож не можна виключити ймовірність копіювання тогочасного взірця, але засобами комунікативного часу. Тому датування XII ст. здається найправомірнішим. Варто вказати на знахідку разом зі стеатитовою пластиною кипарисової дощечки з заглибленням для неї. Говорити ж про незаперечну причетність до виготовлення ікони місцевого різьбяра не доводиться. Інша справа, що в Херсонесі міг працювати майстер з великого мистецького осередку, якого доля закинула у Крим.

З розкопок у Херсонесі 1937 р. походить також стеатитова з позолотою різьблена ікона з зображенням Благовіщення (13,4 × 10,5 см; Искусство... 1977, II, с. 114, № 617; Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 132—133, pl. 23, № 41; Візантійський Херсон... 1991, с. 86, № 85). Вона знайдена в житловому будинку на IX поперечній вулиці у восьми фрагментах, через що її не вдалося реконструювати повністю (рис. 4, I). Як і попередня ікона, композиція має арочне обрамлення, але на витих колонках. Богородиця сидить на троні під балдахіном, до неї наближається архангел Гавриїл, благословляючи її правою, в лівій руці він тримає розквітлий жезл. У центрі композиції пальма з плавно вигнутим стовбуром, угорі — сегмент неба з промінням і напис грецькою — ΧΕΡΕΤΙΣΜΟΣ, промовлене архангелом. Фігури вишуканих пропорцій, із застосуванням у моделюванні тонкої графічної лінії, німби й мутака на троні вкриті рослинним орнаментом з мотивом рівномірно вигнутого стебла. Хоча різьблення виконане порівняно в невисокому рельєфі, воно не справляє враження плоского через майстерно модельований об'єм без широких площин. Ідеально гладеньким залишено тільки тло, на якому чітко сприймається все, позначене рельєфом. За всіма ознаками твір належить до кращих зразків пластичного мистецтва XII ст. царгородського кола. Найближчою аналогією є фрагмент стеатитової ікони з Благовіщенням і Різдва Христовим у Музеї Бенакі в Афінах (Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 151—152, pl. 35, № 54).

До продукції тієї само майстерні мала належати стеатитова ікона (17,5 × 13,4 см), знайдена в Херсонесі 1956 р. під час розкопок будинку XIII—XIV ст., із зображенням св. воїнів Феодора, Георгія і Дмитрія, з поліхромією та позо-

лотою (Белов 1960; Искусство... 1977, II, с. 114, № 616; Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 111—113, pl. 13, № 21; Византийский Херсон... 1991, с. 84, № 83). Виконана вона так само у XII ст. і має арочне обрамлення зі «спіральними» колонками, ускладнене капітелями з птахами та медальйонами з погруддями архангелів (рис. 5). Тотожні капітелі маємо на різьбленій стеатитовій іконі архангела Гавриїла (16,4 × 10,9 см) в Музею Бандіні у Ф'єзоле (Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 119—122, pl. 17, № 30). Типологічно схожі обрамлення серед херсонеських знахідок зафіксовані лише двічі: на фрагментах великої ікони Христа Пантократора та на щойно згаданій іконі Благовіщення. В цілому таких прикладів у візантійському матеріалі небагато, тож їхня класифікація не дала бажаних результатів і лише фіксує наявні варіанти (Банк 1978, с. 96, рис. 84, 85). Тематично й композиційно рельєф відтворює одну з візантійських ікон, подібну до знаних (Sotiriou 1956, fig. 69; Искусство... 1977, II, с. 28, № 471). Залучення до схеми розташованого вгорі погруддя Христа, який коронує мучеників-воїнів, свідчить про зв'язок з візантійською імператорською іконографією (Grabar 1936, р. 114—121, 202—205, pl. XXIII—XXVI; Spatharakis 1976). Форма щитів, на котрі спираються Георгій і Дмитрій, відповідає реаліям візантійського озброєння за царювання Мануїла I Комнина (1143—1180). Німби декоровані галузкою з акантовими листками. Посилення в розробці деталей графічної лінії свідчать на користь виконання ікони в останній третині XII ст., як і ікони (фрагментована) чотирьох св. воїнів з Деїсусом, знайденої поблизу Агари в Аджарії (Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 113—114, pl. 14, № 23). Популярність цих образів спричинила виготовлення кількох типологічно інших творів, у тому разі історично пов'язаних з Кримом.

Значно простіша за композицією стеатитова з поліхромією та позолотою різьблена ікона св. воїна (8,0 × 6,1 см) знайдена у двох фрагментах (без нижньої частини) у XXV кварталі на північному березі 1932 р. (Искусство... 1977, II, с. 113, № 614; Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 107, pl. 11, № 15; Византийский Херсон... 1991, с. 85, № 84). Зображення без супровідного напису, і його визначають як Дмитрія або Георгія (рис. 4, 2). Зачіска, здавалося б, схиляє до останнього варіанту, хоча іноді подібно зображують і Дмитрія, щоправда озброєного мечем, а не списом. Уявлення про характерність подібної манери виконання спричинило до датування ікони XI ст., незважаючи на розвинений комнінівський стиль, що змушує вважати



Рис. 6. Херсонес. Св. воїни Георгій та Дмитрій. XI—XII ст. Сланець, різьблення, поліхромія, позолота. Санкт-Петербург, Ермітаж

її одночасною зі згаданою іконою Благовіщення. Принаймні між ними немає суттєвої різниці. Щоправда, обрамлення спрощеного типу, а зображення в зріст молодого воїна в деталях виказує чимало спільного з манерою виконання попередньої ікони трьох св. воїнів. Така подібність не може бути випадковою, адже йдеться про мистецьку продукцію певної майстерні. Однак неможливо вирішити, чи вона була безпосередньо пов'язана з Херсонесом, чи її завезено з візантійської столиці.

Зауважимо, що коли йдеться про царгородське коло творів пластичного мистецтва, немає жодної гарантії, що той чи інший твір з'явився саме в Константинополі, а не, скажімо, в Фессалоніках, якість продукції яких майже не відрізняється від столичної. Про це, зокрема, свідчить здавна відома сланцева з позолотою різьблена ікона святих Георгія і Дмитрія (19,9 × 14,0 см), знайдена в Херсонесі 1894 р. (Искусство... 1977, II, с. 113, № 615). Датують її зазвичай XI—XII ст. Перший дослідник цієї винятково важливої пам'ятки (рис. 6) полишив докладний її аналіз, залучивши широке коло порівняльного матеріалу, що дозволило



Рис. 7. Херсонес. Архангел Михаїл. Друга половина XI ст. Бронза, карбування. Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

йому дійти висновку про солунське походження ікони (Гайдин 1923). Пізніше було знайдено тому ще одне підтвердження, коли стало відоме цілком подібне іконографічно й стилістично зображення св. Дмитрія на серпентиновій чаші того самого часу в скарбниці Сан Марко у Венеції (Банк 1969, рис. 1, 2). Співпадає навіть характерний жест, яким він виймає меча. Подібними засобами здійснено й моделювання рельєфу. Загалом херсонеська ікона з підкреслено видовженими фігурами й ретельно обробленим рельєфом найпростішої орнаментики справляє враження не так реальності, як декоративності. Інакше кажучи, це своєрідний маньєризм, прикладів якого небагато можна знайти серед візантійських творів пластичного мистецтва зазначеної доби. Проте датування обох витворів може бути не остаточним, якщо згадати, що чаша була спершу датована XII—XIII ст.

Фрагмент стеатитового рельєфу з головою Феодора Стратилата з композиції Увінчання св. воїнів (10,0 × 12,5 см) є частиною досить великого твору (ймовірний початковий розмір ікони 23,0 × 19,0 см) і походить з давніх знахідок у Херсонесі (Izmaïlov 1932; Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 100—101, pl. 6, № 7; Візантійський

Херсон... 1991, с. 89, № 88). Відомі іконографічні аналогії, котрі дозволяють скласти уявлення про загальну схему (Kalavrezou-Maxeiner 1985, № 5, 6, 24a, 25, 26, 100). Це здебільшого також фрагменти композиції за винятком берлінської іконки XII ст. (5,0 × 4,0 см). До цього ж часу належить і фрагмент з Херсонеса. Сполучення образів двох святих Феодорів, за свідченням візантійської сфрагістики, набуло поширення наприкінці саме XII ст. (Банк 1971). У Херсонесі знайдено також кілька дрібних уламків інших стеатитових образків, вартих уваги з огляду на статистику наявних тут виробів. Кілька з них мали належати до круглого різьбленого з поліхромією та позолотою зображення св. Георгія вершика діаметром 10,0 см; знайдені на площі біля храму в Портовому районі в 1964 р. (Візантійський Херсон... 1991, с. 91, № 90).

У 2002 р. в Портовому кварталі 2 Херсонеса знайдено стеатитову ікону Вознесіння (4,5 × 3,6 см), котра дає привід згадати витвори, виявлені 1936 р. на північному березі Херсонеського городища, де простежено сліди пожеж XIII і XIV ст. (Романчук 2006, с. 140—143, ил. 2). Подібний витвір з тієї давньої знахідки досі не залучено до наукового обігу, але відома ще одна аналогія, теж зі стеатиту (4,7 × 3,7 см), у Москві, датована XIV ст. (Искусство... 1977, III, с. 161, № 1013; Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 219, pl. 70, № 151). Пластина, безперечно, належить до відповідної серії, про що свідчать подібні за розмірами, стилем і навіть манерою інші образки так само зі святковими сюжетами. Питання полягає в тому, що новознайдений і московський примірники такі подібні, немов виготовлені за однією матрицею. Крім того, відоме керамічне відтворення цього ж оригіналу з болгарського Червена, не таке чітке та, ймовірно, виготовлене за глиняною формою (Димова 1980; Димова, Йорданов 1982; Банк 1988, с. 67, 70, рис. 1, 2). Ікона за всіма ознаками належить до доби Палеологів, і її датування XIV ст. цілком виправдане. За порівняльний матеріал варто ще залучити частину неповної святкової серії стеатитів доби Палеологів з надто експресивними фігурами (Nikolajević 1982, fig. 1—5).

Якщо від художньої обробки таких шляхетних матеріалів як кістка і стеатит перейти до металопластики, якоюсь мірою доступнішою з огляду на ціну, то часом виявляється більша орієнтованість херсонеських знахідок не так на столичні взірці, як на східні. На це вказують, зокрема, типи хрестів-енколпіонів (Залеская

1988). Те ж саме часом демонструють інші кримські матеріали (Крамаровский, Гукин 2006, ил. 5, 6). Іноді до Херсонеса потрапляли й визначні твори, про що свідчить відомий бронзовий хрест-енколпійон кінця X — початку XI ст. з інкрустованими сріблом зображеннями Богородиці Нікопеї, Вознесіння та Преображення (Залеская 1964, с. 167—175). Мистецький імпорт мав значною мірою визначати загальний характер місцевого художнього ремесла. Але з часом ситуація радикально змінилася, що також вплинуло на стиль ремісничої продукції.

До Херсонеса потрапляли також ювелірні вироби, прикрашені перегородчастою емаллю. Дві такі пластини походять з розкопок 1931 і 1936 рр. Їх датують IX—X ст., порівнюючи з локалізованими у Фессалоніках (Банк 1978а). На одній зображений фонтан з павичами, на іншій — птах. Одна походить від сережки. Золотарські предмети з огляду на коштовність зберігаються найгірше, тож про мистецьку вартість середньовічної металопластики можна судити за виробами з бронзи. 1964 р. під час розкопок невеликого храму IX—X ст., неодноразово перебудованого й знищеного наприкінці XIV ст., перед входом до наоса в пожарищі кінця XIII ст. знайдено бронзову пластину (22,0 × 23,5 см) з двох частин: на верхній — карбований напис грецькою, на нижній — погруддя двох святих, викарбовані й оброблені гравіровкою. Майже вся позолота втрачена. За написами, зображено мучеників Луккиліана та Кира, а поруч, зліва, згідно напису, ще було зображення Іоанікія (Сводный отчет... 1971, с. 51—52, рис. 14). Датування знахідки досить суперечливе, в межах середини IX — кінця XIII ст., але на користь X—XI ст. (Искусство... 1977, II, с. 91—92, № 561; Колесникова 1978, с. 169—170, рис. 10—12; Византийский Херсон... 1991, с. 92, № 91; Залеская 1997, с. 33). Витвір віднесено до пам'яток малоазійської групи. Іоанікія, канонізованого 846 р., особливо вшановували в монастирях віфінського Олімпу, на південному узбережжі Чорного моря, в Кападокії та Лікії; культ Луккиліана набув поширення у Віфінії. Кир, замучений 311 р. в Александрії, відомий як лікар-безсрібник, відповідно зображений з лікарської скринькою, в руці — мученицький хрест. Схоже, що пластина з зображеннями й вотивним написом є частиною оздоблення архітрава вівтарної огорожі. Певною аналогією їй є стінопис грузинської церкви Тариргзел (Архангелів) у Іпрарі від 1096 р. з погруддями чотирьох святих (Шмерлинг 1962, с. 246—247, табл. 106; Аладшвили, Алибегашвили, Вольская 1966, с. 10—



Рис. 8. Херсонес. Христос Пантократор. XII ст. Мідь, карбування. Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

11, табл. 1, 16, 17), а деякі стилістичні ознаки наближують її до бронзової ікони Богородиці Одигітрії з собору в Торчело, датованої близько 1200 р. (Кондаков 1915, с. 240—241, рис. 121; Victoria... 1963, fig. 39).

Бронзову карбовану ікону архангела Михаїла (12,3 × 8,5 см) знайдено в Херсонесі до 1888 р. (рис. 7). Зазвичай її датують XI—XII ст. і пов'язують з Малою Азією (Искусство... 1977, II, с. 93, № 564; Залеская 1997, с. 33—34, рис. 34). Майже всю площину заповнює фігура лоратного архангела з напіврозпростертими крильми, з лабарумом і державою світу в руках (з начертаним розквітлим хрестом). Хітон та імператорський орнат ретельно оброблено гравіровкою, яку початково прикрашали вставки з каміння чи скла. Праворуч унизу постає донатора з молитовно простягнутими руками, іменованого в написі Іоанном. Верхній напис позначає архангела Михаїла як Хоніат, хоча композиція помітно різниться від традиційної іконографії Чуда в Хонех (див.: Gabelic 1989). Постає й питання стосовно ідентичності донатора цієї ікони Іоанну, згаданому в присвяті у церкві Вознесіння в Ѓоремі (Залеская 1982, с. 56—59). Зображення лоратного архангела Михаїла під впливом церемоніалу імператорського двору поширилось у Візантії в XI ст. і невдовзі проникло в металопластику Грузії (Чубинашвили 1959, с. 264—276, ил. 170—176). Там, як і на бронзовій іконі з Херсонеса, бачимо відтворення певного уславленого оригіналу, не виключено, пов'язаного саме з відомим храмом в Хонех поблизу Іераполя Фригійського.



Рис. 9. Херсонес. Блюдо. XII ст. Глина, полива. Санкт-Петербург, Ермітаж

Круглі заглибини для ікон-медальйонів мармурового архітрава вівтарної огорожі XI ст. в церкві преп. Луки на острові Евбея (Лазарев 1967, с. 175, рис. 9) дозволяють визначити функціональне призначення бронзової карбованої з позолотою (діаметр 18,0 см) ікони з погруддям Христа Пантократора, знайденої 1932 р. у північній частині Херсонеса разом з кам'яною іконою св. Георгія (рис. 4, 2; Белов 1941, с. 249, рис. 78—79; Банк 1978, с. 66, рис. 53). Отвори від цвяхків указують, що пластина була закріплена на дерев'яній основі (рис. 8). Рельєфне зображення виконане вміло, з застосуванням різця. Погрудне зображення Христа Пантократора з закритим кодексом у руці, який благословляє правицею, що ніби виходить із бриж гіматію, набуває поширення у візантійській іконографії XI ст. За нумізматичними даними, період його найбільшої популярності припадає на час правління Константина VIII (1025—1028), але цим не обмежується, на що вказують камеї XI—XII ст. Правильний, дещо підкреслено графічний малюнок херсонеської знахідки, з каліграфічним відтворенням пасм волосся і тонких бриж одягу радше може свідчити на користь XII ст.

Очевидно, таким само було призначення бронзової карбованої ікони з заокругленим верхом із зображенням Христа на троні (12,0 × 9,0 см), знайденої 1955 р. біля вівтарної огорожі храму-усипальні у північному районі Херсонеса разом з мідною лампадою (Белов 1956, с. 57; 1959, с. 67, рис. 53; Банк 1978, с. 66, рис. 54). Масивність фігури Христа майже «романського» вигляду, своєрідна підкрес-

лена статуарність, особливості моделювання рельєфу свідчать про її виконання наприкінці XII або на початку XIII ст. Ікона знайдена у фрагментованому стані (втрачені нижня й ліва частини), тож її розміри були дещо більші. Виконання можна назвати артистичним. Манера дуже відрізняється від властивої попереднім іконам. Вона тяжіє до царгородського кола; виразне й обрамлення у вигляді низки перлів. Зображення Христа Пантократора, який благословляє відведеною рукою, у візантійському мистецтві відоме від XI ст., що, зокрема, засвідчує номісма Ісаака I Комнина (1057—1059), потім з'являється на монетах Алексія I Комнина (1081—1118). Не виключено, що відтворено їхню родинну ікону. Враховуючи те, що херсонеська ікона виявлена ближче до південно-східної стіни храму, біля обгорілого бруса вівтарної огорожі, виказане припущення стає важливим аргументом, тим паче, що за формою та розмірами знахідку можна зіставити з гніздом середньої частини мармурового архітрава XII ст. вівтарної огорожі церкви монастиря преп. Мелетія поблизу Мегари (Лазарев 1967, с. 178, рис. 11). За стилістикою з цим твором можна порівняти знайдену в Херсонесі близько 1896 р. бронзову карбовану позолочену ікону Богородиці Одигітрії (6,8 × 5,0 см) з грецьким текстом молитовного звернення, що заповнює площину частково обламаною обрамлення (Кондаков 1915, с. 248, рис. 130; Искусство... 1977, I, с. 95, № 574). Але постаті тут стрункіші, через що особливо помітні маленькі долоні, що немов губляться серед бриж одягу.



Рис. 10. Херсонес. Блюдо. XII ст. Глина, полива. Санкт-Петербург, Ермітаж

Близько 1200 р. в пластичному мистецтві Візантії відбулися помітні зміни: рельєф набував ознак «мальовничості», котра стала визначальною і для композиції. Металопластика неначе частково втрачала притаманні їй ознаки матеріалу, що вимагав старанної обробки. Ці нові риси вже засвідчує фрагментарно вціліла композиція Воскресіння, знайдена в Херсонесі 1896 р. (19,0 × 16,8 см), можливо, шати для оправи Євангелії (Кондаков 1915, с. 95, № 573). До неї наближається інша, із зображенням Христа на троні в широкому орнаментованому обрамленні, в якому розміщено постаті молитовно звернених до Христа Богородиці та Іоанна Предтечі, Етімасію, а також погруддя святих-безсрібників (24,3 × 18,0 см). Ця бронзова карбована ікона знайдена 1955 р. у підвалі в дуже пошкодженому стані, з ознаками закріплення на дерев'яній основі (Белов 1956, с. 53—55, рис. 38; *Искусство...* 1977, I, с. 32, № 909; Банк 1978, с. 66, рис. 52). Іконографія центрального зображення нагадує візантійські твори XII ст. (Sotiriū 1956, fig. 95, 96, 115).

Може здатися дещо спірним питання стосовно місцевого походження згаданих творів, пов'язаних з Херсонесом. Але не доводиться заперечувати само виготовлення там подібних речей: це підтверджують знахідки бронзових матриць цієї доби (*Искусство...* 1977, II, с. 98, № 578; *Путь...* 1996, с. 88, № 770—772). Пев-

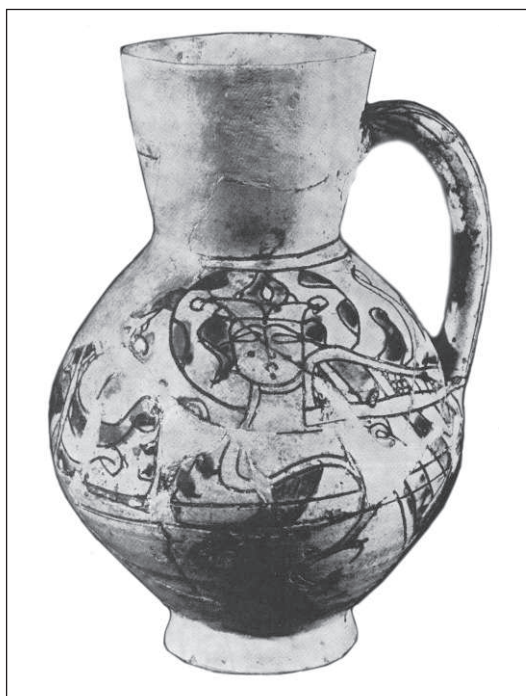


Рис. 11. Херсонес. Глек. XIII ст. Червона глина, полива. Санкт-Петербург, Ермітаж



Рис. 12. Херсонес. Чаша. XIII ст. Глина, полива. Санкт-Петербург, Ермітаж

на архаїзація образів спричинила те, що виробу датували ранішим часом, хоча насправді тут наявні риси стилю, властиві творам, виготовленим близько 1200 р. Зразки зазначеної продукції трапляються і в Херсонесі, і в Києві, а також у Подніпров'ї та західних руських землях. Першим прикладом може бути бронзова каця з рельєфним погруддям Христа Пантократора (*Искусство...* 1977, II, с. 94, № 570; *Византийский Херсон...* 1991, с. 93, № 92; Банк, Залеская 1995, ил. 44—56; Коваленко, Пуцко 1995). Проте значно цікавіший інший: бронзовий кіотний хрест початку XIII ст. (24,5 × 9,5 см) візантійського майстра, знайдений 1940 р. в кварталі XVII північного району Херсонеса (*Византийский Херсон...* 1991, с. 148, № 156; Пескова 1998; Пуцко 1999). Слов'янські супровідні написи свідчать, що продукція була розрахована на відповідне середовище. В цілому вона не виходить з київського художнього контексту (див.: Пуцко 1996, табл. IX—XVIII; 1998, табл. I—XII). Ареал поширення виробів поступово уточнюється через нові знахідки (Дук 2007). Звернемо увагу, що херсонеська річ вціліла частково: втрачені погруддя ангела і фігури Іоанна Богослова. Ці втрати давнього часу, бо саме за цим виробом виготовлена копія, знайдена в Судаку (Фронджуло 1974, с. 144—145, рис. 8). Поряд зі східнохристиянськими від початку XIII ст. простежуються й київські хрести-енколпіони. Чимало також трапляється речей побутового призначення, в тому числі також з арабськими написами. Певна їх частина належить до східного імпорту (див.: Даркевич 1976).

Дуже добре репрезентоване й керамічне виробництво середньовічного Криму, зокрема Херсонеса. Цей матеріал неодноразово був предметом фахового дослідження (Якобсон 1950, с. 167—229, табл. I—XL; 1959, с. 332—352, табл. I—XIX; 1978; Византийская белоглиняная... 1985; Изображение человека... 1990; Zaleskaya 1989). У херсонеській поливній кераміці розрізняють кілька типів і багато груп. Йдеться про розмаїття орнаментики та сюжетних композицій, білоглиняні помальовані блюда з розетками в медальйоні, з орнаментом в чотирьох колах, а також миски з зображенням напівфантастичних тварин плямистої масті. Часом дуже відчутний вплив ісламського мистецтва, хоча то цілком оригінальні твори. Іноді сюжети «генетично» пов'язані з книжковою мініатюрою — ілюстраціями світських літературних творів. На характері кримської мальованої кераміки позначилися тривалі стосунки з Візантією, зв'язки з Трапезундською імперією, монгольська навала, внаслідок якої золотоординські хани стали повноправними господарями у південно-східній Тавриці. Невдовзі кримська мальована кераміка стала дуже подібною до пов'язаної своїм походженням з Близьким Сходом.

Ілюструючи етапи цього досить складного процесу, варто врахувати досвід вивчення продукції однієї херсонеської майстерні XIII ст. (Даниленко 1991). Йдеться про коло сюжетів з переважно зооморфними мотивами. Крім того, з'ясовано походження херсонеського посуду, прикрашеного в техніці тонкого сграфіто: його батьківщиною була Фракія, звідки виробу привозили до візантійської столиці (Залеская 2006). Питання про місцеві імітації імпорту, схоже, лишається відкритим (Якобсон 1979, с. 119—128; Романчук 2003, с. 35—81). Пізніше, в XIV—XV ст., до Криму активно надходила іспанська кераміка, люстрова (Тесленко 2004).

Кращими зразками мальованої кераміки XII ст. з Херсонеса можна вважати знайдені 1955 р. блюда (діаметр 34,5 см і 31,8 см) із зображенням фантастичної тварини та зі сценою боротьби людини зі звіром (рис. 9 і 10; Искусство... 1977, II, с. 131, № 664, 665). Цікаве блюдо з зображенням ягняти у винограднику (діаметр 38,4 см), виявлене 1931 р. (Византийский Херсон... 1991, с. 130, № 135). Про помітну орієнталізацію мальованої кераміки XIII ст. свідчать також знайдені 1915 р. глек (рис. 11) із

зображенням сиринів і виявлена 1895 р. чаша (діаметр 22,0 см) із зображенням сокольного та стилізованим арабським написом (рис. 12), та чи не найбільше — чаша XIII—XIV ст., знайдена 1891 р. (діаметр 24,5 см), з типово східною сценою, звичною для ісламського світу (Искусство... 1977, III, с. 38—40, № 923—925). Вельми мальовничий розпис і знайденої 1954 р. чаші XIII—XIV ст. (діаметр 25,0 см) з рибками (Византийский Херсон... 1991, с. 155, № 163).

У Херсонесі знайдено небагато зразків середньовічних тканин, ще менше їх опубліковано. Тож звернемо увагу на виявлені в похованні 9 фрагменти шовку з парчевими геометричними узорами, фантастичними птахами і тваринами (Колесникова 1978, с. 162, 165, рис. 6). Унікальні також знайдені в Херсонесі 1904 р. рештки гаптувань з орнаментальним мотивом геометрично-рослинного характеру, близького до тих, які під візантійським впливом набули поширення і в давньоруському середовищі (Искусство... 1977, I, с. 132, № 671; Новицкая 1972, с. 42—50, табл. I—IX; Novickaja 1974, р. 151—157; pl. I—V).

Художнє ремесло середньовічного Криму найкраще можна простежити за знахідками саме з Херсонеса. Але поступово стають відомими й інші мистецько-ремісничі осередки, як, приміром, Сугдея (Баранов 1994). Подальше нагромадження матеріалів та їхнє осмислення в широкому історичному контексті в недалекому майбутньому можуть дещо змінити нинішні погляди на духовну культуру середньовічних кримських міст. Бо ж маємо явища, котрі не завжди вписуються в схему загальних уявлень про художнє ремесло Візантії X—XIV ст. (див.: Даркевич 1989; Пуцко 1991). У тому й полягає цінність згаданих пам'яток, що вони віддзеркалюють творчі пошуки багатьох поколінь, з яких виходили обдаровані майстри.

Питання «міграції» витворів візантійського пластичного мистецтва помітно ускладнює локалізацію кримських знахідок. Серед них часом упізнаються речі безперечно царгородського походження, але є й продукція інших осередків, місцевих і навіть грецьких майстрів, що на початку XIII ст. опинилися у Києві. В цілому виник значний комплекс пам'яток, важливий не лише для характеристики духовної культури середньовічного Криму, а й для розуміння пластичного мистецтва Візантії як визначного культурного явища.

- Айбабин А.И.* О производстве поясных наборов в раннесредневековом Херсоне // СА. — 1982. — № 3. — С. 190—198.
- Аладашвили П., Алибегашвили Г., Вольская А.* Росписи художника Тевдоре в Верхней Сванетии. — Тбилиси, 1966.
- Банк А.В.* Старые находки из Херсонеса в свете некоторых новых данных // Византийский временник. — М., 1956. — IX. — С. 186—192.
- Банк А.В.* Два памятника мелкой пластики из Фессалоники // Византийский временник. — М., 1969. — XXIX. — С. 265—268.
- Банк А.В.* Геммы — стеатиты — молибодулы (О роли сфрагистики для изучения византийского прикладного искусства) // Палестинский сборник. — Л., 1971. — 23 (86). — С. 46—52.
- Банк А.В.* Две перегородчатые эмали из Херсонеса // Искусство Западной Европы и Византии. — М., 1978. — С. 237—244.
- Банк А.В.* Прикладное искусство Византии IX—XII вв. Очерки. — М., 1978а.
- Банк А.В.* Некоторые сходные памятники средневековой мелкой пластики, найденные в Херсонесе и в Болгарии // Byzantine-bulgaria. — Sofia, 1981. — VII. — С. 109—122.
- Банк А.В.* Образец и копия в прикладном искусстве Византии X—XIV веков (региональные и социальные аспекты) // Восточное Средиземноморье и Кавказ IV—XVI вв. — Л., 1988. — С. 67—70.
- Банк А.В., Залеская В.Н.* Кацея XII века из Изяславля // У истоков русской культуры XII—XVII веков. — СПб., 1995. — С. 80—87.
- Баранов И.А.* Торгово-ремесленные кварталы византийской Сугдеи // Византиноруссика. — М., 1994. — 1. — С. 48—61.
- Белов Г.Д.* Раскопки в северной части Херсонеса в 1931—1933 гг. // Археологические памятники Боспора и Херсонеса // МИА. — 1941. — 4. — С. 202—267.
- Белов Г.Д.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1955 г. // Сообщения Государственного Эрмитажа. — Л., 1956. — 10. — С. 57.
- Белов Г.Д.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1955 году // Херсонесский сборник. — Симферополь, 1959. — 5. — С. 13—74.
- Белов Г.Д.* Шиферная икона из Херсонеса // СА. — 1960. — № 2. — С. 257—263.
- Богданова Н.М.* Херсон в X—XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века. — М., 1991. — С. 8—172.
- Византийская белоглиняная расписная керамика. IX—XII вв.* Каталог выставки. Сост. В.Н. Залеская. — Л., 1985.
- Византийский Херсон.* Каталог выставки. — М., 1991.
- Гайдин С.* Резная шиферная икона свв. Димитрия и Георгия // Государственный Эрмитаж. — Пг., 1923. — II. — С. 31—42.
- Грабар А.* Разцвет на восточном искусстве в византийский двор по времени на Македонскую династию // Грабар А. Избранные сочинения. — София, 1983. — Т. 2. — С. 38—67.
- Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю.* О ремесленном производстве на киевском Подоле // СА. — 1980. — № 2. — С. 203—219.
- Даниленко В.Н.* Из истории прикладного искусства средневекового Херсона // Византийская Таврика. — К., 1991. — С. 46—64.
- Даркевич В.П.* О некоторых византийских мотивах в древнерусской скульптуре // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 410—419.
- Даркевич В.П.* Художественный металл Востока. — М., 1976.
- Даркевич В.П.* Прикладное искусство // Культура Византии. Вторая половина VII—XII в. — М., 1989. — С. 520—556.
- Димова В.* Средневековният град Червен // Векове. — 1980. — № 6. — С. 5—15.
- Димова В., Иорданов С.* Миниатюрни керамични икони от църква № 10 в средновековен Червен // Музеи и паметници на културата. — София, 1982. — Кн. 5. — С. 24—30.
- Дук Д.* Древо жизни Полоцкого городища // Родина. — 2007. — № 10. — С. 38—39.
- Залеская В.Н.* Часть бронзового креста-складня из Херсонеса // Византийский временник. — М., 1964. — XXV. — С. 167—175.
- Залеская В.Н.* Новая находка votивной византийской иконы в Херсонесе // Сообщения Государственного Эрмитажа. — Л., 1982. — 47. — С. 56—59.
- Залеская В.Н.* Связи средневекового Херсонеса с Сирией и Малой Азией в X—XII веках // Восточное Средиземноморье и Кавказ IV—XVI вв. — 1988. — С. 93—104.
- Залеская В.Н.* Прикладное искусство Византии IV—XII веков. — СПб., 1997.
- Залеская В.Н.* Византийская керамика типа «Зевксипп» в свете новых открытий торевтики XII—XIII веков // Византийская идея // Византия в эпоху Комнинов и Палеологов. — 2006. — С. 36—43.
- Изображение человека в керамике Северного Причерноморья XII—XIV веков.* Каталог выставки из фондов Херсонесского музея и Государственного Эрмитажа. Сост. В.Н. Залеская, М.Г. Крамаровский. — Л., 1990.
- Искусство Византии в собраниях СССР.* Каталог выставки. — 1977. — Т. I—III.
- Коваленко В.П., Пуцко В.Г.* Фрагмент бронзової кацеї з Чернігова // Археологічні старожитності Подесення. — Чернівці, 1995. — С. 83—89.
- Колесникова Л.Г.* Храм в Портовом районе Херсонеса (раскопки 1963—1965 гг.) // Византийский временник. — М., 1978. — 39. — С. 160—172.

- Кондаков Н.П. Иконография Богоматери. — Пг., 1915. — Т. II.
- Крамаровский М.Г., Гукин В.Д. Крест-реликварий XII — начала XIII века из могильника в пригороде золотоордынского города Солхата (Крым) // Византийская идея. — СПб., 2006. — С. 53—62.
- Кузнецов В.А. В верховьях Большого Зеленчука. — М., 1977.
- Лазарев В.Н. Три фрагмента расписных эпистилюев и византийский темплон // Византийский временник. — М., 1967. — XXVII. — С. 175.
- Мацулевич Л.А. Серебряная чаша из Керчи. — Л., 1926.
- Новицкая М.А. Золотная вышивка Киевской Руси // Byzantinoslavica. — Prague, 1972. — XXXIII. — С. 42—50.
- Орлов Р.С. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X—XI ст. // Археологія. — 1984. — 47. — С. 24—44.
- Орлов Р.С. Среднеднепровская традиция художественной металлообработки в X—XI вв. // Культура и искусство средневекового города. — М., 1984а. — С. 32—54.
- Пескова А.А. Херсонесский киотный крест и его место среди синхронных памятников древнерусской культовой пластики // Церковная археология. — СПб., 1998. — 4. — С. 238—252.
- Путь из варяг в греки и из грек... Каталог выставки. — М., 1996.
- Пуцко В.Г. Шиферный рельеф из церкви св. Ирины в Киеве // Древнерусское искусство. Художественная культура X — первой половины XIII в. — М., 1988. — С. 287—292.
- Пуцко В.Г. Прикладное искусство Византии XIII—XV вв. // Культура Византии. XIII — первая половина XV в. — М., 1991. — С. 509—527.
- Пуцко В.Г. Константинополь и киевская пластика на рубеже XII—XIII вв. // Byzantinoslavica. — Prague, 1996. — LVII. — С. 376—390.
- Пуцко В.Г. Киевское художественное ремесло XIII в. Индивидуальные манеры мастеров // Byzantinoslavica. — Prague, 1998. — LIX. — С. 305—319.
- Пуцко В.Г. Бронзовый киотный крест из Херсонеса (Византийско-киевская металлопластика начала XIII в.) // Византийский временник. — М., 1999. — 58. — С. 165—171.
- Пуцко В.Г., Рыжов С.Г. О двух находках произведений византийской пластики в Херсонесе // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма. — Симферополь, 1995. — С. 161—167.
- Романчук А.И. Очерки истории и археологии византийского Херсона. — Екатеринбург, 2000.
- Романчук А.И. Глазурованная посуда поздневизантийского Херсона. — Екатеринбург, 2003.
- Романчук А.И. Две стеатитовые иконки из Портового района Херсонеса. К вопросу о месте и времени изготовления // Византийская идея. Византия в эпоху Комнинов и Палеологов. — СПб., 2006. — С. 137—140.
- Сводный отчет о раскопках в Херсонесе объединенной экспедиции в 1963—1964 гг. // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1971. — 7. — С. 7—52.
- Тесленко И.Б. Испанская керамика с росписью люстром в Крыму // Сугдейский сборник. — К.; Судак, 2004. — С. 467—494.
- Фронджуро М.А. Раскопки в Судак // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. — К., 1974. — С. 144—145.
- Чубинашвили Г.Н. Грузинское чеканное искусство. — Тбилиси, 1959.
- Шмерлинг Р. Малые формы в архитектуре средневековой Грузии. — Тбилиси, 1962.
- Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.). — М., 1950 (МИА. — 17).
- Якобсон А.Л. История и археология средневекового Крыма. — М., 1958.
- Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры. — 1959 (МИА. — 63).
- Якобсон А.Л. Средневековый Крым. — М.; Л., 1964.
- Якобсон А.Л. Средневековая поливная керамика как историческое явление // Византийский временник. — М., 1978. — 39. — С. 148—158.
- Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л., 1979.
- Bank A. Quelques monuments de l'art appliqué byzantin du IX—XII ss. provenant des fouilles sur le territoire de l'URSS durant les dernières dizaines d'années // Actes du XIIe Congrès International des Etudes Byzantines. — Beograd, 1964. — Т. III. — P. 13—21.
- Bank A. Les stéatites. Essai de classification. Methodes des recherches // Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina. — Ravenna; Faenza, 1970. — P. 355—381.
- Byzantium at Princeton: Byzantine Art and Archaeology at Princeton University. — Princeton, 1986.
- Demus O. The Church of San Marco in Venice. History, Architecture, Sculpture. — Washington, 1960.
- Early Christian and Byzantine Art: An exhibition held at the Baltimore museum of art. — Baltimore, 1947.
- Gabelić S. The Iconography of the Miracle at Cheneae. An Unusual Example from Cyprus // Зограф. Бр. 20. — Београд, 1989. — P. 95—103.

- Goldschmidt A., Weitzmann K.* Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X—XIII. Jahrhunderts. Bd. I. Kästen. — Berlin, 1930.
- Grabar A.* L'Empereur dans l'art byzantin: Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient. — Paris, 1936.
- Izmajlov N.* Une stéatite byzantine du Musée de Chersonèse // L'art byzantin chez les Slaves. — Paris, 1932. — II. — P. 35—48.
- Kalavrezou-Maxeiner I.* Byzantine Icons in Steatite. — Wien, 1985.
- Nikolajević I.* Rilievi di steatite del Museo Civico di Bologna // Rivista di studi bizantini e slavi. — Bologna, 1982. — T. II. — P. 333—342.
- Novickaja M.A.* Les broderies ornementales de Crimée au Moyen âge // Byzantion. — 1974. — XLIII. — P. 151—157.
- Sotiriu G.* et M. Icones du Mont Sinai. — Athènes, 1956. — T. I.
- Spatharakis I.* The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts. — Leiden, 1976.
- Victoria and Albert Museum.* Late Antique and Byzantine Art. — London, 1963.
- Weitzmann K.* Byzantine Miniature and Icon Painting in the Eleventh Century // Thirteenth International Congress of Byzantine Studies. — Oxford 1966. — Main Papers. — VII. — P. 11—17.
- Wentzel H.* Das byzantinische Erbe der ottonischen Kunst — Hypothesen über den Brautschatz der Theophane // Aachener Kunstblätter. — 1972. — 43. — S. 16.
- Zalesskaya V.N.* La céramique byzantine des XII^e—XIII^e siècles de Chersonèse // Recherches sur la céramique byzantine. — Paris, 1989. — P. 143—249.

Надійшла 19.04.2011

В.Г. Пуцко

ВИЗАНТИЙСКОЕ ПЛАСТИЧЕСКОЕ ИСКУССТВО СРЕДНЕВЕКОВОГО КРЫМА

Накопившийся за длительный период археологического изучения средневековых крымских городов материал в контексте прикладного искусства Византии позволяет более дифференцированно трактовать находки. Это относится, прежде всего, к художественным изделиям из кости, стеатита, бронзы, а также расписной керамике. Среди них есть предметы столичного импорта, работы местных ремесленников и образцы мастерства работавших в Киеве в начале XIII в. византийцев. Сказывалось и воздействие восточнохристианской традиции, а также исламского Востока.

V.H. Putsko

BYZANTINE PLASTIC ART OF THE MEDIAEVAL CRIMEA

Materials accumulated during the long period of archaeological research of the Crimean mediaeval cities allow the author to interpret the finds more differentially in the context of Byzantine applied art. It concerns, first of all, the pieces of art made of bone, steatite, bronze, and also painted ceramics. Among them there are items imported from the metropolis, products of local craftsmen, and examples of craftsmanship of Byzantines working in Kyiv at the beginning of the 13th c. The Eastern Christian tradition and also Islamic East influenced this art.